

TOMASZ RAWSKI

POZORNE ALTERNATYWY MUHAMEDA FILIPOVICIA: ESEJ RECENZYJNY NA TEMAT KSIĄŻKI MUHAMEDA FILIPOVICIA KO SMO MI BOŠNJACI?

MUHAMED FILIPOVIC'S APPARENT ALTERNATIVES

Abstract

The text is a review essay concerning Muhamed Filipović's book *Ko smo mi Bošnjaci?* [Who are we – the Bosniaks?]. The essayist begins with the reconstruction of the allegedly anti-discriminatory idea of Bosniak identity presented in the book and founded on the concept of *original multilateralism*. Next, he criticizes this idea by demonstrating its two basic weaknesses. Firstly, he shows that Filipović, despite his own claims, remains unable to avoid thinking in nationalist categories. Secondly, by indicating exclusivist, elitist and potentially expansionist threads present in Filipović's idea, the essayist demonstrates the apparentness of its anti-discriminatory character..

Key words: Bosnian nationalism; Muhamed Filipovic; Bosnia and Hercegovina; Bosniak identity

Streszczenie

Tekst jest esejem recenzyjnym dotyczącym książki Muhameda Filipovicia pt. *Ko smo mi Bošnjaci?* Najpierw autor eseju rekonstruuje koncepcję tożsamości boszniackiej wyłożoną w pracy Filipovicia i zasadzającą się na idei *pierwotnego multilateralizmu*. Następnie, koncepcja zostaje poddana krytyce, która odsłania jej dwie podstawowe słabości. Po pierwsze, krytyka wykazuje, że Filipović – wbrew własnym zapewnieniom – nie jest w stanie uniknąć myślenia w kategoriach na-

.....
TOMASZ RAWSKI, Instytut Socjologii
Uniwersytetu Warszawskiego.
Correspondence: rawski00@gmail.com

cjonalistycznych. Po drugie, eksponując obecne w koncepcji wątki ekskluzywistyczne, elitarystyczne i potencjalnie ekspansjonistyczne, krytyka odstania pozornie tylko antydyskryminacyjny charakter koncepcji Filipowicia.

Słowa kluczowe: boszniacki nacjonalizm; Muhamed Filipović; Bośnia i Hercegowina; tożsamość boszniacka

Kwestia boszniackiej tożsamości narodowej¹ od ponad dwóch dekad pozostaje nie tylko głównym polem do namysłu dla intelektualistów występujących jako rzecznicy muzułmańskiej części ludności Bośni i Hercegowiny, ale również jednym z pierwszych wątków bośniackiej debaty publicznej. Refleksja ta – podjęta w związku z kryzysem państwa jugosłowiańskiego w końcu lat 80. XX wieku – nie straciła na intensywności ani w rezultacie aktu politycznej proklamacji narodu boszniackiego podczas I Zgromadzenia Boszniackiego w 1993 roku², ani w efekcie porozumienia pokojowego z Dayton podpisanego dwa lata później i kończącego trzyletni konflikt zbrojny w tym kraju³. W tej niezmiennie burzliwej debacie jednym z najistotniejszych głosów wydaje się głos Muhameda Filipowicia⁴.

Spśród bogatej twórczości Filipowicia – zarówno tej stricte naukowej⁵, jak i politycznej⁶ – na szczególne odnotowanie zasługuje praca pt. *Kim jesteście my – Boszniacy?* (Filipović, 2007). Stanowi ona syntetyczny wykład dotychczasowych rozważań autora dotyczących tożsamości boszniackiej, rozważań do tej pory jedynie częściowo poruszanych w innych pracach. W *Kim jesteście (...)* Filipović po raz pierwszy przedstawia spójny zarys własnej koncepcji tożsamości boszniackiej; koncepcji wyraźnie budowanej jako alternatywna wobec aktualnie dominującej, ekskluzywistycznej wizji „boszniackości” ufundowanej wyłącznie na przynależności do islamu; koncepcji rozumianej przez autora jako anacjonalistyczna – określa on ją bowiem mianem *historycznej* i przeciwstawia klasycznym europejskim koncepcjom narodowym⁷.

Swoją koncepcję Filipović wyłożył w eseju składającym się z czterech zasadniczych części (oraz kilkudziesięciostronicowego wstępu wyrażającego i obszernie uzasadniającego potrzebę dokładnego zdefiniowania tożsamości boszniackiej). Koncepcja zorganizowa-

• • • • •

¹ W tekście stosowanych jest kilka terminów zbliżonych pod względem fonetycznym i semantycznym: (1) *Boszniak, Boszniacy, boszniacki* – oficjalna nazwa określająca od 1993 roku narodowość bośniackich muzułmanów; (2) *Bośniak, Bośniacy, bośniacki* – oficjalna nazwa określająca przynależność terytorialnopństwową – do państwa Bośni i Hercegowiny; (3) *Bosnianin, Bosnianie* – określenie średniowiecznego plemienia, które autor omawianej tu koncepcji uznaje za przodków współczesnych Boszniaków.

² Akt proklamacji narodu boszniackiego w 1993 roku był w istocie efektem nieoczekiwanego kompromisu między głównymi przedstawicielami opozycyjnych prądów ideologicznych działających w ramach boszniackiego ruchu narodowego od lat 60. XX wieku; kompromis ten, zawarty pod szczególną presją okoliczności zewnętrznych - konfliktu zbrojnego i pogarszającej się sytuacji strony muzułmańskiej – nie doprowadził do trwałej „zgody ideologicznej”. Zob. Bougarel (2009).

³ Porozumienie z Dayton [oryg. General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina] – kończące wojnę w Bośni i definiujące ramy ustrojowe niepodległej Bośni i Hercegowiny – zostało zawarte przez wszystkie strony konfliktu z inicjatywy i pod presją Wspólnoty Międzynarodowej.

⁴ Muhamed Filipović (ur. 1929) to jeden z najważniejszych współczesnych bośniackich filozofów, myślicieli politycznych i intelektualistów; współzałożyciel partii SDA (Stranka Demokratske Akcije – Partia Akcji Demokratycznej) stanowiącej w latach 90. główny polityczny wehikuł boszniackiej tożsamości narodowej; jedna z kluczowych postaci 1. Zgromadzenia Boszniackiego; prezydent Boszniackiej Akademii Nauk i Sztuk z siedzibą w miejscowości Novi Pazar (Serbia).

⁵ Np. Filipović, 1975, 1987, 2000, 2006.

⁶ Np. Filipović, 1996, 2002a, 2002b, 2009.

⁷ Filipović w toku pracy podkreśla, że „mówi o historycznej a nie narodowej tożsamości Boszniaków wyznania muzułmańskiego” (Filipović, 2007, s. 203).

na jest wokół dwóch – pozornie przeciwstawnych, a jednak zadziwiająco sprawnie przez autora syntetyzowanych – modeli rozumowania. Konkretnie mówiąc, w pracy Filipowicia teoretyczne stanowisko esencjalistycznego perenializmu⁸ miesza się z wartościami fundującymi klasyczny dwudziestowieczny nacjonalizm obywatelski⁹, ucieleśnionymi bądź to w koncepcji europejskiego multikulturalizmu (obecnie), bądź jugosłowiańskiego federalizmu (przed rokiem 1991).

WYJĄTKOWA TOŻSAMOŚĆ BOSZNIACKA...

Logika rozumowania Filipowicia dobrze widoczna jest już w pierwszej części eseju, zatytułowanej *Kim i czym są Boszniacy*¹⁰. Autor, próbując doprecyzować znaczenie terminu *Boszniak* poprzez poszukiwanie jego historycznych źródeł, odnajduje etniczne korzenie *boszniackości* we wczesnym średniowieczu. Za właściwych przodków współczesnych Boszniaków uznaje – w prostej linii – południowosłowiańskie plemię zamieszkujące, zdaniem autora, średniowieczną Bośnię i Hercegowinę, które sam określa mianem Bosznian. Uzupełnia te etnogenetyczne rozważania o uwagi dotyczące wewnętrznej niejednorodności plemienia *Bosznian*. „Ówczcześni mieszkańcy Bośni” – powiada – „nie byli homogeniczni, ani pod względem etnicznym, ani religijnym” (Filipović, 2007, s. 93). Z jednej strony wydaje się więc przekonany o istnieniu twardego substratu etnicznego jako odwiecznej podstawy tożsamości boszniackiej, z drugiej – kładzie nacisk na jego rzekome wewnętrzne zróżnicowanie.

Zadaniem pierwszej części eseju jest jednak przede wszystkim odkrycie przed czytelnikiem idei *pierwotnego multilateralizmu*¹¹. Filipović rozumie ją jako szczególną zasadę wzajemnej tolerancji społecznej, kulturowej i politycznej, wynikającą z naturalnej dla zbiorowości *Bosznian-Boszniaków* heterogeniczności. *Pierwotny multilateralizm* stanowi dla Filipowicia trwałą charakterystykę boszniackiej tożsamości – cechę przyrodzoną, przenikającą całą zbiorową egzystencję, przez wieki kulturowaną i – mimo niesprzyjających okoliczności – ocaloną po dziś dzień.

W historiozoficznej opowieści Filipowicia ocalenie *pierwotnego multilateralizmu* jawi się jako prawdziwe wyzwanie ze względu na jego nieustanne (od średniowiecza aż do dziś) zagrożenie z zewnątrz, kolejno, przez: partykularystyczne dążenia polityczne państw sąsiednich, dziewiętnastowieczne ruchy narodowe (serbski i chorwacki) oraz działania obcej

• • • • •

⁸ Perenializm to perspektywa teoretyczna, zgodnie z którą naród jawi się jako naturalny byt historyczny rozwijający się na przestrzeni dziejów; perenializm koncentruje się głównie na poszukiwaniu przednowoczesnych (zazwyczaj etnicznych i kulturowych) źródeł współczesnych narodów oraz ukazywaniu ich długiej historii; perenializm – podobnie jak prymordializm – bliskie bywa przekonanie o odwiecznym charakterze wspólnot narodowych; esencjalistyczny charakter perenializmu zawiera się z kolei w przekonaniu o istnieniu trwałej, niezbywalnej i wyjątkowej substancji narodowej właściwej danej wspólnotie; bardziej znani przedstawiciele tego stanowiska to np. Hugh Seton-Watson, Adrian Hastings, Joseph R. Llobera.

⁹ W formie dziewiętnastowiecznej nacjonalizm obywatelski oznacza przekonanie o fundamentalnie politycznym – a nie etnicznym czy kulturowym – charakterze wspólnoty narodowej, opartej na lojalności do państwa narodowego; dwudziestowieczny nacjonalizm obywatelski uzupełniony jest – w przybliżeniu – o ideę tolerancji wobec mniejszości i pozytywne wartościowanie heterogenicznego charakteru zbiorowości konstytuujących narody; obywatelski nacjonalizm to koncepcja obecnie dominująca w praktyce politycznej państw zachodnich.

¹⁰ [oryg.] *Ko su i šta su to Bošnjaci*.

¹¹ [oryg.] *izvorni multilateralizam* – przy czym z natury politologiczne pojęcie multilateralizmu, związane z praktyką zawierania sojuszy politycznych/gospodarczych/wojskowych przez kilka państw, Filipović stosuje do jednego państwa, a także rozszerza na wszystkie sfery zbiorowej koegzystencji – zarówno polityczną, kulturową, jak i społeczną.

administracji (ze szczególnym naciskiem na okres austro-węgierski). Zdolność do ocalenia *pierwotnego multilateralizmu* – w szczególności przed ekspansją dziewiętnastowiecznych nacjonalizmów – miała przesądzić o wyjątkowym charakterze dzisiejszej tożsamości boszniackiej, odmiennej od klasycznej europejskiej tożsamości narodowej.

Druga część pracy, zatytułowana *Co my, Boszniacy, wiemy o naszej etnogenezie?*¹², poświęcona jest spojrzeniu na historię tożsamości boszniackiej od czasów „najdawniejszych” do upadku średniowiecznego państwa bośniackiego oznaczającego wejście Bośni w skład Imperium Osmańskiego w drugiej połowie XV wieku. W tej części Filipović rozwija esencjalistyczną tezę o *pierwotnym multilateralizmie* jako boszniackiej substancji tożsamościowej. Z jednej strony jego istnienie miałoby – poza innymi czynnikami, takimi jak chociażby słowiańskie pochodzenie – wskazywać na przynależność Bosznan-Boszniaków do porządku kultury europejskiej. Z drugiej strony to właśnie głębokie historyczne zakorzenienie tej idei wśród Bosznan-Boszniaków ma stanowić o wyjątkowym charakterze samej wspólnoty. W tej ostatniej sprawie koronnym argumentem Filipovicia jest argument o języku ogólnobośniackim – autor wskazując napisy na średniowiecznych *stećakach*¹³, dowodzi, że ów język był w powszechnym użyciu już w XII wieku, a następnie interpretuje ten fakt jako mocne świadectwo wczesnego istnienia wspólnej kultury stanowiącej podstawę *pierwotnego multilateralizmu*.

W tym miejscu warto też szczególnie podkreślić dystans autora wobec „twardych” teorii etnogenetycznych wywodzących istnienie narodów z pierwotnej *etni* rozumianej wyłącznie w kategoriach biologicznych. Założenie *pierwotnego multilateralizmu* wymaga od Filipovicia rozszerzenia kategorii etniczności również o czynniki kulturowe, w pewnej mierze podatne na modyfikację.

Trzecia część eseju, opatrzona tytułem *Co dla Bośni i ludu Bosznan oznaczał upadek państwa bośniackiego, nadejście Imperium Osmańskiego i pojawienie się islamu?*¹⁴, dotyczy okresu panowania osmańskiego w Bośni i Hercegowinie¹⁵. Filipović przedstawia ten czas w kategoriach pokojowej koegzystencji w ramach Imperium, owocującej ciągłym rozwojem społeczno-ekonomiczno-kulturowym. Nadejście nowego modelu cywilizacyjnego, zdaniem autora opartego – w przeciwieństwie do średniowiecznej Europy – na zasadzie otwartości oraz tolerancji etnicznej i religijnej, miało scementować naturalny dla Bośni *pierwotny multilateralizm*.

Okres osmański wydaje się kluczowy dla opowieści Filipovicia przynajmniej z trzech powodów. Po pierwsze, autor interpretuje go jako czas definiujący współczesną tożsamość boszniacką – dopiero wtedy średniowieczni *Bosznianie* mieli stać się współczesnymi Boszniakami, i to Boszniakami trzech wyznań: katolicyzmu, prawosławia i islamu. Po drugie, Filipović podkreśla rzekomą ciągłość państwowości bośniackiej, niejako ocalonej po upadku średniowiecznego królestwa dzięki szczególnemu statusowi administracyjnemu uzyskanemu w ramach Imperium. Po trzecie, wskazuje na okres osmański jako czas rozwoju (od końca XVII wieku) nowoczesnej tożsamości polityczno-państwowej, alternatywnej zarówno wobec imperialnej tożsamości osmańskiej, jak i narodowej tożsamości w ogóle (w szczególności zaś tożsamości chorwackiej i serbskiej).

• • • • •

¹² [oryg.] *Šta mi Bošnjaci znamo o našoj etnogenezi?*

¹³ *Stećak* – rzeźbiony kamienny nagrobek z okresu średniowiecznego państwa bośniackiego; najstarsze z nich pochodzą z XII wieku; *stećaki* najprawdopodobniej związane były z obrzędem pochówku obecnym w tzw. Kościele Bośniackim – oficjalnej religii panującej w średniowiecznej Bośni i Hercegowinie.

¹⁴ [oryg.] *Šta je za Bosnu i narod Bošnjana znaćio pad bosanske države, dolazak Osmanlija i pojava islama u Bosni.*

¹⁵ Obejmującego okres 1463–1878.

W części czwartej, zatytułowanej *Jaka jest zawartość historycznej tożsamości Boszniaków wyznania muzułmańskiego?*¹⁶, Filipović podsumowuje dotychczasowe rozważania. Ponownie eksponuje kluczowe składowe boszniackiej tożsamości, szczególną uwagę skupiając na Boszniakach-muzułmanach, jako jedynych – jego zdaniem – współczesnych jej strażników¹⁷.

... CZY ZWYCZAJNY NACJONALIZM?

Wielokrotnie w toku wywodu przeciwstawianie *historycznego* charakteru tożsamości boszniackiej europejskim tożsamościom *narodowym* (przede wszystkim chorwackiej i serbskiej) (Filipović, 2007, ss. 56, 65, 70, 101 i inne), podkreślanie jej z gruntu anacjonalistycznego charakteru¹⁸, czy konsekwentne zaznaczanie niechęci Boszniaków do posiadania własnego państwa narodowego¹⁹, zdradzają podstawową ambicję teoretyczną autora – otóż Filipović próbuje przeciwstawić wspólnotę boszniacką – jako z gruntu heterogeniczną, inkluzywną, tolerancyjną i zgodną – homogenizującemu, ekskluzywistycznemu i agresywnemu nacjonalizmowi, który utożsamia z nacjonalizmem jako takim. Niestety po bliższej analizie wizja Filipowicia okazuje się zaledwie perenialistyczną odmianą nacjonalizmu obywatelskiego, w dodatku niepozbawioną wątków dyskryminacyjnych.

Przede wszystkim, koncepcja nie jest wolna od niedostatków typowych dla nacjonalistycznych narracji z obszaru Bałkanów: przekonania o konieczności zakorzenienia wspólnoty w możliwie najdalszej przeszłości; przekonania o wyjątkowości wspólnoty na skalę europejską lub światową; martyrologicznej wizji dziejów eksponującej kategorię ofiary jako kluczową dla wspólnoty; eksponowania idei nieprzerwanej ciągłości państwowej (przynajmniej) od średniowiecza, czy wreszcie eksponowania nieustannego zagrożenia ze strony sił zewnętrznych (sąsiednich państw, ale też mocarstw światowych). Filipović nie potrafi zatem przekroczyć podstawowej opozycji my (wspólnota boszniacka) – oni (konkurencyjne narody) fundującej właśnie myślenie nacjonalistyczne. Ponad wszelką wątpliwość – i wbrew zapewnieniom autora – świadczy to, że autor sam porusza się w ramach tego rodzaju myślenia.

W tym sensie, obecne w myśli Filipowicia radykalne przeciwstawienie idei *pierwotnego multilateralizmu* nacjonalizmowi jako takiemu należy traktować z dużą rezerwą. Podobnie zresztą warto uczynić z karkołomną reinterpretacją dziejów dziewiętnastowiecznej Bośni, które Filipović przedstawia nie tyle jako okres rosnących w siłę, konkurencyjnych nacjonalizmów przyczyniających się w efekcie do wewnętrznego podziału kraju, ile jako specyficzny czas przejścia między osmańską – imperialną w istocie – zasadą tolerancji wobec różnorodności, a europejskim – z gruntu dwudziestowiecznym – poparciem dla wielokulturowości i heterogeniczności społecznej. Innymi słowy, Filipović zdaje się w tym miejscu twierdzić, że dziewiętnastowieczny proces rozprzestrzeniania się nacjonalizmów w skali globalnej – a w Europie w szczególności – Bośni zwyczajnie nie dotyczył.

.....

¹⁶ [oryg.] *Šta je sadržina historijskog identiteta Bošnjaka muslimanske vjere?*

¹⁷ Wprost powiada, że to „Boszniacy wyznania muzułmańskiego pozostali strażnikami Bośni i Hercegowiny (...)” (Filipović, 2007, s. 195).

¹⁸ Co jest szczególnie widoczne w sformułowaniach takich jak to: (...) „my, Boszniacy wyznania muzułmańskiego nie mamy klasycznej tożsamości narodowej, jaka rozwinęła się u naszych katolickich i prawosławnych sąsiadów (Filipović, 2007, s. 216); czy też: „Boszniacy nigdy nie mieli klasycznego nacjonalistycznego programu politycznego” (Filipović, 2007, s. 65).

¹⁹ Ibidem.

Chociaż nie sposób – w świetle aktualnej wiedzy naukowej na temat rozwoju europejskich nacjonalizmów – traktować tej spektakularnej tezy poważnie, jednocześnie tej części rozumowania Filipowicia nie warto całkowicie odrzucać przede wszystkim dlatego, że wydaje się ona zawierać ideowe zręby nacjonalizmu obywatelskiego. Otóż opowieść o dziewiętnastowiecznym kształtowaniu się wśród Boszniaków-muzułmanów nowoczesnej tożsamości polityczno-państwowej jawi się jako próba przedstawienia ich jako pierwszych na Bałkanach przedstawicieli wspólnoty *stricte* politycznej, w mniejszym stopniu opartej na determinującym przywiązaniu do pochodzenia etnicznego i wartości kulturowych, w większym zaś – na woluntarystycznej lojalności wobec państwa jako organizmu organizującego życie zbiorowości i akceptującego wewnętrzną różnorodność społeczną. Filipović dostrzega więc w dziewiętnastowiecznych Boszniakach nade wszystko nowoczesnych obywateli. Ten aspekt całej koncepcji z pewnością warto docenić jako inspirującą teoretyczną alternatywę dla agresywnych etnonacjonalizmów wciąż dominujących w Bośni i Hercegowinie²⁰.

Jednocześnie *Kim jesteśmy* (...), w opisie wewnętrznego zróżnicowania samej wspólnoty boszniackiej, zawiera niestety wiele wątków ekskluzywistycznych i elitarystycznych. Ich wyraźna obecność istotnie podważa rzekomo antydyskryminacyjny charakter całej koncepcji.

Fundamentalny ekskluzywizm zawiera się już w samym dialektycznym charakterze boszniackiej tożsamości, zdaniem Filipowicia wyznaczonej przez podwójną przynależność – nadrzędny związek z terytorium (wyznaczanym przez historyczne granice Bośni i Hercegowiny²¹) oraz podrzędny związek z religią: muzułmańską, katolicką, prawosławną. Postulując istnienie inkluzywnej tożsamości terytorialnej (Boszniak), Filipović występuje jednocześnie jako obrońca trzech ekskluzywnych, wzajemnie rozłącznych tożsamości grupowych (Boszniak–muzułmanin, Boszniak–katolik, Boszniak–prawosławny) całkowicie wypełniających kategorię „boszniackości”. Wykluczenie ze wspólnoty wszystkich, którzy nie mieszczą się w ramach jednej z tych rozłącznych kategorii, odsłania pozornie tylko inkluzywny charakter jego koncepcji.

Ponadto, spośród trzech ekskluzywnych tożsamości grupowych, Filipović zdecydowanie uprzywilejowuje Boszniaków-muzułmanów, których przedstawia jako trzon tożsamości boszniackiej. To w nich upatruje ostatnich nosicieli idei *pierwotnego multilateralizmu*, to im przyznaje również godność współczesnych strażników prawdziwej tożsamości boszniackiej. W opozycji do nich sytuuje z kolei Boszniaków–katolików i Boszniaków–prawosławnych, którzy omamieni dziewiętnastowiecznymi hasłami nacjonalistycznymi mieli, zdaniem autora, uznać obce tożsamości narodowe (odpowiednio: chorwacką i serbską) za własne. Wykorzystanie pojęcia fałszywej świadomości²² zdradza pozorny tylko egalitaryzm koncepcji Filipowicia. W rzeczywistości opowiada się on za ścisłą hierarchią w obrębie wspólnoty, na której szczycie umieszcza elitę, za jaką uważa Boszniaków-muzułmanów²³.

Dyskryminacja dwóch pozostałych grup tożsamościowych przejawia się w koncepcji Filipowicia również pośrednio, za sprawą opisywania relacji między Bośnią i Hercegowiną z jednej strony, a Chorwacją i Serbią z drugiej, w kategoriach dychotomii ofiara–agresor. W konsekwencji jednoznacznie negatywnego postrzegania sąsiednich państw na

• • • • •

²⁰ Czy to w wydaniu serbskim, chorwackim czy boszniackim.

²¹ Wprawdzie Filipović nie precyzuje, które dokładnie historyczne granice Bośni uznaje za właściwe, ale z wyodu można wywnioskować, że chodzi o granice w przybliżeniu pokrywające się z dzisiejszymi granicami państwowymi.

²² Zresztą pojęcia o proveniencji marksistowskiej – marksistowskie inspiracje, widoczne u Filipowicia w tym i innych miejscach stanowią dziedzictwo jego wczesnych zainteresowań teoretycznych.

²³ Również jeśli chodzi o przywództwo polityczne (Filipović, 2007, s. 98).

rodowych, autor nie może uciec od przeniesienia kategorii obcego agresora również na bośniackich Chorwatów i bośniackich Serbów współcześnie identyfikujących się wszak z odpowiednim z tych państw. W odniesieniu do współczesnej Bośni i Hercegowiny, koncepcja Filipowicia stanowi zatem teoretyczne wzmocnienie wzajemnego antagonizmu między zamieszkującymi ją zbiorowościami.

Poza ekskluzywizmem i elitaryzmem, wobec koncepcji Filipowicia można wysunąć też zarzut potencjalnego ekspansjonizmu – wszak Boszniacy–muzułmanie jawią się jako ostatni przedstawiciele tożsamości ufundowanej nade wszystko na związku z terytorium. W jego rozumowaniu *implicite* zawarte są dwie sugestie: po pierwsze, Boszniacy–muzułmanie są jedyną grupą uprawnioną do zamieszkiwania terenu dzisiejszej Bośni i Hercegowiny²⁴; po drugie, to wyłącznie oni posiadają prawo do całego(!) terytorium państwowego – a zatem również do terenów obecnie zamieszkałych przez Chorwatów i Serbów. Z drugiej jednak strony sam Filipović częściowo ten zarzut łagodzi, zapewniając o otwartej dla Serbów i Chorwatów możliwości powrotu do pierwotnej tożsamości boszniackiej, dzięki któremu – jak rozumiem – mogliby odzyskać prawo do terytorium. Z pewnością ten ekspansjonistyczny potencjał cechuje się w jego pracy daleką niejednoznacznością.

PODSUMOWANIE

Chociaż koncepcja boszniackiej tożsamości zaproponowana przez Muhameda Filipowicia w pracy *Kim jesteście my – Boszniacy?* może początkowo jawić się jako inkluzywna, egalitarystyczna, łagodna opowieść o immanentnej heterogeniczności i wzajemnej tolerancji jako wartościach konstytuujących boszniacką wspólnotę i stanowiących o jej anacjonalistycznym charakterze, wrażenie to okazuje się mylne. Filipović nie tylko nie jest w stanie przekroczyć myślenia w kategoriach nacjonalistycznych – jego wywód przede wszystkim dzieli niedostatki rozpowszechnionego na współczesnych Bałkanach myślenia w kategoriach homogenizującego nacjonalizmu, od którego również jemu nie udaje się uwolnić. Godne odnotowania próby poszukiwania źródeł nowoczesnej tożsamości obywatelskiej w dziewiętnastowiecznej Bośni i Hercegowinie mimo wszystko giną wśród skądinąd typowego dla regionu, rozumowania ekskluzywistycznego i elitarystycznego.

BIBLIOGRAFIA

- Bougarel, X. (2009). Od Muslimana do Bošnjaka: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana. W H. Kamberović (Red.), *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka* (ss. 117–137). Sarajevo: Inst. za Istoriju.
- Filipović, M. (1975). *Marksizam i savremena filozofija: Studije iz suvremene filozofije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Filipović, M. (1987). *Filozofija jezika*. Sarajevo: Svjetlost.

• • • • •

²⁴ Oczywiście Boszniacy, we współczesnej, daytońskiej Bośni, prawa tego w praktyce nie realizują – częściowo ze względu na instytucjonalne przeszkody stawiane przez aparat administracyjny Republiki Serbskiej, czyli serbskiego podmiotu administracyjnego w daytońskiej Bośni; w tym miejscu zaledwie sygnalizuję ten wątek, zasługuje on bowiem na osobne omówienie.

- Filipović, M. (1996). *Bošnjačka politička: politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost.
- Filipović, M. (2000). *Deset predavanja o ideji Europe*. Sarajevo: Bemust.
- Filipović, M. (2002a). *Pitanje odgovornosti za rat u Bosni i Hercegovini 1992-1996*. Sarajevo: Svjetlost.
- Filipović, M. (2002b). *Tragedija Bosne*. Sarajevo: Valter.
- Filipović, M. (2006). *Devetnaest etida posvećenih Mihailu Bahtinu: Istraživanja o jeziku i čovjeku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Filipović, M. (2007). *Ko smo mi Bošnjaci?* Sarajevo: Prosperitet.
- Filipović, M. (2009). *Kraj epohe liberalizma: Ciljevi revizije historije XX vijeka*. Sarajevo: Prosperitet.

This work was supported by the author's own resources. No competing interests have been declared.